

DAWNE OZNACZENIA STRYCHARSKIE NA CERAMICE BUDOWALANEJ

na wybranych przykładach z terenu województwa lubuskiego

ALICJA DUDA

SŁOWA KLUCZOWE

historyczna ceramika budowlana,
dachówka, cegła, strycharz,
cegielnia, glina, stemple, znaki

Ceramika budowlana stanowi jeden z najważniejszych materiałów stosowanych w tradycyjnych technikach budowlanych. Gлина, jako surowiec, wykorzystywana była w budownictwie od tysięcy lat – zarówno w formie surowej i suszonej masy, jak i po poddaniu obróbce termicznej. [1] Ceramika budowlana, do której zalicza się m.in. cegły, dachówki, gąsiorzy dachowe, kafle, płytki i różnego rodzaju kształtki ceramiczne, prezentuje bogaty wachlarz typów poszczególnych produktów, wynikający z technik i technologii produkcji, jak również zestawień komponentów, tj. składu i proporcji surowców oraz domieszek. Na temat tradycyjnego sposobu wytwarzania ceramiki budowlanej, począwszy od procesu pozyskiwania, przygotowania urobku, po formowanie materiału, suszenie i wypalanie, powstały liczne opracowania podręcznikowe i encyklopedyczne, a także monograficzne. Natomiast interesującą kwestią, wymagającą szerszego zgłębienia na polu badawczym, jest rozpoznanie symboliki i tradycji związanych ze znakowaniem ceramiki. Zabieg ten znany jest od czasów starożytnych. Rozpowszechniony w ośrodkach kulturowych starożytnych Greków i Rzymian, kontynuowany był w kolejnych stuleciach. [2, 3] To zagadnienie może wydawać się oczywiste i proste do analizy lub próby systematyzacji w odniesieniu do oznaczeń stosowanych w przybliżeniu w ostatnim stuleciu. Ilość zachowanego materiału produkowanego maszynowo, na skalę przemysłową, a także stan zachowania ceramiki daje szerokie możliwości do szczegółowych ich analiz. Stosowane wówczas oznaczenia, podobnie jak współczesne, określały nazwę zakładu produkcji, często z nazwiskiem założyciela, numer katalogowy lub daną partię materiału czy datę produkcji, czasem dotyczyły rachunków

(np. przy zliczaniu produktu). Ówczesne seryjne znakowanie ceramiki daje możliwość zidentyfikowania miejsca i czasu powstania budulca, ale także pozwala prześledzić rejony dystrybuowania materiałów budowlanych. Problem badawczy pojawia się natomiast przy lokalizowaniu oznaczeń na starszych egzemplarzach ceramiki, wytwarzanych ręcznie i sygnowanych lub oznaczanych w wyjątkowych okolicznościach, czasem rachunkowe np. zliczania produktu (fot. 1). Nieczęsto bowiem udaje się zlokalizować takie oznaczenia, a rzadkością jest odszukanie zachowanej grupy znaków, np. w obrębie jednej budowli. Trafiamy również na jednostkowe egzemplarze ceramiki budowlanej, na których widnieją oznaczenia o niewyjaśnionym jeszcze znaczeniu.

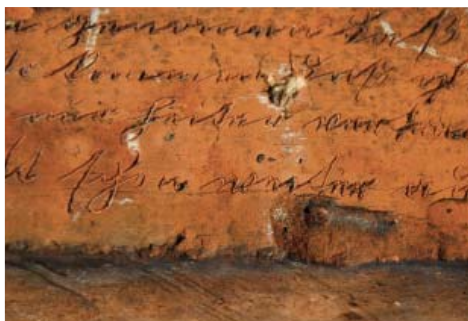
W trakcie prowadzonych badań terenowych ceramiki budowlanej na obszarze województwa lubuskiego, udokumentowane zostały oznaczenia, które w zależności od sposobu wykonania, podzielić można na kilka kategorii.¹ Do pierwszej zaliczyć można znaki wykonane ręcznie na powierzchni surowki przygotowanej do wypału lub wtórnie ryte w wypalanej ceramice. Są to inskrypcje (fot. 2), wśród których znajdują się daty, oznaczenia numeryczne i literowe (np. partii danego wypału), podpisy strycharzy, motto, cytaty psalmów, nazwy miejscowości a także rysunki figuralne i abstrakcyjne. Druga grupa zawiera oznaczenia wykonane w technice odcisku stempli. W zależności od zastosowanej techniki produkcji nanoszone ręcznie lub tłoczone mechanicznie. Są to wzory geometryczne, rozety, znaki (krzyże, gwiazdy), numery seryjne wypału, sygnatury i nazwy producenta lub cegielni. Trzecią grupę, zawierającą głównie materiał suszony na specjalnie przygotowanych placach, na otwartych przestrzeniach, stanowią tropy zwierząt, głównie psów i kotów, a także odciski racic i ptasich stóp. W tym miejscu warto także wspomnieć o śladach powstałych w wyniku ręcznej obróbki gliny. To przede wszystkim materiały, których powierzchnie w finalnym procesie formowania otrzymywały charakterystyczny ślad narzędzia czy też palców, niekiedy z liniami papilarnymi strycharza. Przed wypałem, głównie na ceglach i dachówkach, wykonywano również powierzchniowe nacięcia, umożliwiające majstrom odłamanie i szybkie dostosowanie materiału podczas prac. [8, s. 60]

Dla zobrazowania zagadnienia w niniejszym artykule omówione zostaną wybrane elementy ceramiki budowlanej z oznaczeniami,

1. Omówienie typów oznaczeń na ceramice budowlanej przedstawiono m.in. w: [4, s. 37–58], [5, s. 40–49], [6, s. 57–68], [7, s. 150–155].

Fot. 1. Przykład cegły z utrwalonym w niewypalanej glinie wizualnym odliczaniem produktu przez strycharza, fot. A. Duda.

Fot. 2. Cegła pochodząca z budynku gospodarczego w miejscowości Zagórze (pow. zielonogórski), mająca odcięcie wykonaną inskrypcję w formie kurenty, fot. A. Duda.

Fot. 3. Fragment dachówki karpiówki w typie tzw. ogona bobra (niem. Biberschwantz), z odciskami stempli. Egzemplarz pochodzący z dachu kościoła pw. św. Marcina w Świdnicy (pow. zielonogórski), fot. A. Duda.

Fot. 4. Cegła z odciskami okrągłych stempli i krzyża, na elewacji północnej zamku joannitów w Słońsku (pow. sulęciński), fot. A. Duda.

Fot. 5. Jedna z kilku ceramicznych baz w portalu głównym katedry św. Piotra i Pawła w Brandenburgu nad Hawelą, fot. A. Duda.

Fot. 6. Zwielokrotniony odcisk okręgów wykonany w kształtce ceramicznej w ościeża otworu okiennego kościoła parafialnego pw. Matki Bożej Różańcowej w Lubniewicach (pow. sulęciński), fot. A. Duda.

które zlokalizowano podczas badań terenowych na obszarze województwa lubuskiego. Szczegółowe zestawienie wyników tych badań zawarte zostanie w odrębnym opracowaniu katalogowym.

Do najstarszych budulców ceramicznych z oznaczeniami należy m.in. cegła z tzw. Baszty Więziennej w Strzelcach Krajeńskich. Na jej podstawie widnieje częściowo zachowana inskrypcja o treści: (...)*Jlim Balus* [9, s. 43, 113], do której wykonania użyto ostrego narzędzia, co pozwoliło uzyskać precyzję kształtu liter z charakterystycznymi cechami gotyckiego pisma w formie bastardy. Innym przykładem są cegły wmurowane we wschodnią elewację prezbiterium gotyckiej katedry w Gorzowie Wielkopolskim.² Inskrypcje wykonane zostały w technice podobnej do poprzednio opisanej, tj. poprzez zastosowanie ostrego narzędzia. Na pierwszej z trzech cegieł widnieje herb rodu Promnitz, data: *Mcccc // lxxxix* oraz imię i nazwisko fundatora: *Johann // p(ro)mniſz*. [10, s. 23] Podobny motyw wykonany został na połowce drugiej cegły. Natomiast ostatnia zawiera herb z trzema tarczami w polu, między którym widnieją cyfry i data: *Mccc // lxxxix*, poniżej *l(.....)//K(olowas)*. [10, s. 23] Cegły upamięniają fundację prezbiterium w 1489 r. Oprócz wymienionych powyżej, w ścianach budowli wmurowane są inne egzemplarze cegieł, zawierające odciski łap zwierząt i palców robotników. Ponadto na dwóch ceglach widnieją także inskrypcje wyryte wtórnie w wypalanej powierzchni ceramicznej, upamięniające prace budowlane.

Oprócz cegieł oznaczenia były umieszczane także na dachówkach. Przykładem może być ceramiczna karpiówka pochodząca z dachu kamienicy w miejscowości Lubsko (pow. żarski). Egzemplarz ten ozdobiony został w dolnej części motywami trzech odcisków stylizowanych na promienie słoneczne oraz inskrypcją o treści: *Gottlob // Brunſch // aus // Baudach // bey zu // 1831* (tłum. Gottlob Brunſch z Budachowa w roku 1831).³ Innym przykładem jest dachówka pochodząca z kościoła pw. św. Marcina w Świdnicy (pow. zielonogórski). Płaszczyzna opatrzona została odciskami dwóch rodzajów okrągłych stempli o średnicy ok. 3 cm, które zawierają motywy geometryczne – kratki i gwiazdki. Można przypuszczać, że jest to rodzaj symbolicznego przedstawienia sfery niebieskiej ze słońcem lub księżycem oraz gwiazdami (fot. 3).⁴

Multiplikowane odciski okrągłych stempli wykonywane były również na ceglach i kształtkach ceramicznych w obrębie otworów okiennych i portali. Zlokalizowane są głównie w obiektach kultu

religijnego lub związanych z sacrum, np. w portalu kościoła filialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Słowniu (pow. strzelecko-drezdeński) [9, s. 49, 121], czy też na elewacji północnej zamku joannitów w Słońsku (pow. sulęciński) (fot. 4). Nadmienić można, że motyw ten w formie zwielokrotnionych, niewielkich okręgów z krzyżem, odcisnięty został na kilku ceramicznych bazach w portalu głównym katedry św. Piotra i Pawła w Brandenburgu nad Hawelą (fot. 5). Ciekawym przykładem są podobne formy znaków zachowane na profilowanych kształtkach w archiwolcie portalu południowego oraz ościeżach otworów okiennych gotyckiego kościoła parafialnego pw. Matki Bożej Różańcowej w Lubniewicach (pow. sulęciński) (fot. 6). Budowla ta datowana jest na XIV w. [11, s. 10]. Oznaczenia tworzą zestawienie dziewięciu okręgów o średnicy ok. 2 cm, po trzy w układach rzędowych, z jednym wyjątkiem – zestawienia 21 okręgów na kształtce wklesłej ościeża otworu okiennego. W elewacji zachowały się także cegły z datami. Jedna z nich z datą 1258 w południowej ścianie chóru, druga w południowej ścianie korpusu kościoła z datą 1899, przypuszczalnie wtórnie wykonaną po wypale cegły w trakcie prac remontowych.

Interesujący materiał ceramiczny zlokalizowany został na terenie dawnej twierdzy w Kostrzynie nad Odrą. Najstarsze cegły, wydobyte podczas badań archeologicznych na obszarze tzw. Starego Miasta, mają oznaczenia wykonane ręcznie w formie rysunków i dat oraz odcisków tworzących motyw słoneczny. Jedna z nich, prezentowana na ekspozycji muzealnej, zawiera odcisk specjalnie przygotowanego stempla, obejmującego całą płaszczyznę cegły, zawierającego datę 1751 i monogram, ujęte w formę uproszczonej wici roślinnej (fot. 7). Na dwóch kolejnych ceglach odcisnięty został motyw słoneczny oraz trzy odciski racic. Ponadto w reliktach murów w rejonie Bramy Gorzyńskiej, zachowane są liczne cegły wyprodukowane maszynowo, które posiadają sygnatury cegielni w formie stempli. Wśród nich zidentyfikowano cegłę z cegielni Carla Ericha Seyringa i jego synów w Birkenwerder, o czym świadczy okrągły stempel o średnicy 3 cm z napisem *Birken - werder C ESS 8*, oraz cegłę

Fot. 7. Cegła odnaleziona na terenie Starego Miasta w Kostrzynie nad Odrą, prezentowana na ekspozycji Muzeum Twierdzy Kostrzyn. Na płaszczyźnie widnieją odcisk specjalnie przygotowanego stempla z datą 1751 oraz monogramem, fot. A. Duda.

2. Cegły te stanowią element wystroju i wyposażenia kościoła katedralnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Gorzowie Wielkopolskim, wpisane do rejestru zabytków ruchomych po numerem L-B-172/poz.22, decyzją Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

3. Inskrypcje na dachówkach zostały odczytane i przetłumaczone przez dr. Adama Górskiego z Zakładu Archiwistyki i Metod Kwantytatywnych Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

4. Motyw ten widnieje także na powierzchni dwóch cegieł wmurowanych w filary chóru kościoła w miejscowości Chorin (Brandenburgia, Niemcy).

Fot. 8. Płytkę posadzkową z odciskiem dłoni odnalezioną w kościele filialnym pw. św. Judy Tadeusza w Rudnie (pow. nowosolski), fot. A. Duda.

Fot. 9. Jedna z sygnowanych cegieł w elewacji budynku dawnego szpitala na terenie zespołu szpitalnego księżnej Doroty de Talleyrand-Périgord w Żaganiu, fot. A. Duda.

Fot. 10. Kształtka ceramiczna opatrzona stemplem numerycznym i sygnaturą producenta, przechowywana w zbiorach Muzeum Śląsko-Łużyckiego w Żarach, fot. A. Duda.

sygnowaną prostokątnym stemplem z napisem KUNHEIM & Co. / FREIENWALDE a/O.

Kilka oznaczeń udało się odnaleźć na płytkach ceramicznych posadzek. Takim przykładem może być kwadratowa płytka, odsłonięta podczas prac konserwatorskich i budowlanych w kościele filialnym pw. św. Judy Tadeusza w Rudnie (pow. nowosolski). Na jej płaszczyźnie wykonano odcisk dłoni (fot. 8).

Dotychczasowe badania prowadzone przy obiektach zabytkowych wykazały również, że cegielnie stosowały numeryczne oznaczenia seryjne. Wyjątkową grupą ceramiki budowlanej są kształtki licujące elewacje budynku szpitala na terenie zespołu szpitalnego, wzniesionego z inicjatywy księżnej Doroty de Talleyrand-Périgord w Żaganiu (pow. żagański). Budowla powstała w latach 1851–1859, wg projektu Leonarda Drosta von Schatzberga. [12, s. 508] Wykorzystano w niej liczne rodzaje kształtek ceramicznych, z których część, głównie wmurowana przy otworach okiennych, została opatrzona sygnaturą. Oznaczenia te, wykonane stemplem, zawierają numery dwu- lub trzycifrowe oraz motyw krzyża lotaryńskiego z koroną, zdwojonymi półksiężycami i dwiema liliami (fot. 9). Podobne odciski stempli widnieją także na płytkach posadzkowych, odkrytych przez archeologów na terenie parku pałacowego w Żaganiu. Być może pochodzą one z niezachowanego budynku oranżerii. Zbliżone serie oznaczeń zawierające monogram UW z numerami wykonane zostały także na kształtkach ceramicznych zgromadzonych w Muzeum Śląsko-Łużyckim w Żarach (fot. 10).

Przedstawione wyżej przykłady stanowią jedynie niewielką część historycznych oznaczeń, stosowanych przez strycharzy i cegielnie w granicach województwa lubuskiego. Dotychczasowe wyniki prowadzonych wciąż badań, pozwoliły udokumentować liczne formy znaków oraz wykazały analogie pomiędzy nimi. Prowadzone badania terenowe dają możliwość udokumentowania nowych oznaczeń na budulcu ceramicznym i stale uzupełniają ten zbiór, co w dłuższej perspektywie pozwoli na szczegółowe przeanalizowanie zagadnienia.

Alicja Duda

Absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ukończyła studia na Wydziale Sztuk Pięknych na kierunku Ochrona Dóbr Kultury w zakresie konserwatorstwa. Wieloletni pracownik Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze. Autorka publikacji oraz dokumentacji konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa. Zainteresowania badawcze: tradycyjne techniki i technologie budowlane, historyczna ceramika budowlana, zabytkowa architektura drewniana.

email: alicia_duda@o2.pl

LITERATURA

- [1] Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej *Gлина w obiektach zabytkowych – ochrona i konserwacja*, J. Rulewicz (red.), Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2019
- [2] Sadurska A., *Stemplowane imadła amfor, dachówki i inne zabytki epigrafiki ceramicznej*, [w:] K. Michałowski (red.) *Mirmeki. Wykopaliska odcinka polskiego w 1956 r.*, PWN, Warszawa 1958, s. 101–116
- [3] Bender F.W., *Lexikon der Ziegel. Vom Aal-Deckenziegel bis zum Zwischenwandziegel in Wort und Bild*, Bundesverband der Deutschen Ziegelindustrie e. V., Bonn 2004, s. 43–48
- [4] Wasik B., *Wybrane zagadnienia z zakresu cegielnictwa w późnośredniowiecznych Prusach*, „Archeologia Historica Polona” 2017, t. 25, s. 37–58
- [5] Duda A., *Wybrane przykłady oznaczeń, inskrypcji oraz śladów obróbki materiału na zabytkowej ceramice budowlanej z terenu województwa lubuskiego*, [w:] E. Łużyńska (red.), *Dziedzictwo architektoniczne. Z badań i konserwacji dachów, posadzek oraz ścian ceglanych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2019, s. 40–49
- [6] Duda A., *Oznaczenia i inskrypcje na zabytkowej ceramice budowlanej na przykładzie wybranych obiektów z województwa lubuskiego*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie”, 2018, t. 15, s. 57–68
- [7] Schrader M., *Mauerziegel als historisches Baumaterial. Ein Materialeitfanden Und Ratgeber*, Suderburg 2015, s. 150–155
- [8] Arszynski M., *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanoego w Prusach w kontekście europejskim*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2016, s. 60
- [9] Tureczek M., *Inskrypcje powiatu strzelecko-drezdeneckiego do 1815 roku* [w:] J. Zdenka (red.), *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 10, z. 11, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, nr kat. 1, 8b, s. 43, 113, 121
- [10] Zdenka J., *Inskrypcje województwa lubuskiego, Miasto i powiat Gorzów Wielkopolski (do 1815 roku)*, [w:] J. Zdenka (red.), *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 10, z. 7, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, nr kat. 2, 3, s. 23, 24, 321
- [11] Campe von B., *Königswalde Lubniewice*, [w:] S. Badstübner-Gröger, M. Jäger (red.), *Schlösser und Gärten der Neumark*, z. 13, 2013, s. 10
- [12] Adamek-Pujso K., *Talleyrandowie jako książęta żagańscy i ich rezydencja w Żaganiu (1862–1929)*, Zielona Góra 2017, s. 508

STRONY INTERNETOWE

<http://dachziegelarchiv.ch> (dostęp 18.05.2020 r.)

<http://muzeum.kostrzyn.pl/pl/> (dostęp 18.05.2020 r.)

http://www.horsthartwig.de/ziegelstempel_orte_liste_nw_no.htm#pic14 (dostęp 23.05.2020 r.)

<http://lwkz.pl/> (dostęp 20.05.2020 r.)

<http://www.oficyna.pwr.edu.pl/ksiazki/dziedzictwo-architektoniczne-z-badan-i-konserwacji-dachow-posadzek-oraz-scian-ceglanych/>

Zrealizowano w ramach stypendium
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.